

Розділ 5

Екологічний маркетинг та менеджмент

УДК 330.133(.009.12)+504

Харічков Сергій Костянтинович,

*д-р екон. наук, професор, завідувач відділу економічного регулювання природокористування
Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса);*

Аверіхіна Тетяна Володимирівна,

*ст. викладач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної та інноваційної діяльності
Одеського національного політехнічного університету*

СУЧАСНІ МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТОВАРІВ ТА ТОВАРОВИРОБНИКІВ

У статті запропоновано методичні підходи до оцінок екологічної конкурентоспроможності продукції та підприємства, які створюють інформаційне поле щодо оптимізації заходів охорони навколишнього середовища, що забезпечує екологічну безпеку товару та його виробництва. Наведені авторські версії побудови інтегрованого показника екологічності (екологічної конкурентоспроможності) товару та системи оцінок рівня екологічності (екологічної конкурентоспроможності) підприємства.

Ключові слова: екологічна політика, еколого-економічна оцінка, екологічний імідж, конкурентоспроможність підприємства, рівень екологізації виробництва, екологічний стан товару.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах зростаючого впливу виробництва на навколишнє природне середовище становище підприємства, особливо на світовому ринку, усе більше залежить від того, наскільки повно його виробничі процеси та продукція, що випускається, відповідають стану екологічної безпеки, чи належним чином поставлена система організації та управління природокористуванням у загальній системі організації виробничої діяльності підприємства.

Одним із найбільш перспективних підходів до практичного вирішення цього складного комплексу проблем, на думку фахівців та експертів, є запровадження економіко-екологічних оцінок продукції та товаровиробника, який її продукує. Похідними від таких оцінок є відповідно оцінки екологічності й екологічної конкурентоспроможності товару та товаровиробника.

Зазначені еколого-економічні оцінки необхідні для визначення суспільної доцільності щодо вироблення продукції та присутності кожного конкретного підприємства на даній території або вжиття заходів щодо ліквідації завданих підприємством збитків навколишньому середовищу. Особливо це має значення для

підприємств із складною вертикально-інтегрованою системою управління, чия продукція бере участь у міжнародному товарообміні, а також для яких удосконалення технологій, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності продукції, є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх наукових досліджень, присвячених проблемам, пов'язаним з економіко-екологічними оцінками й аналізом, праці Л.Г. Мельника [1], Є.В. Садченко [2], О.Ф. Балацького [3], І.О. Піддубного [4], В.Я. Шевчук [5], Т.П. Галушкіної [6], Б.В. Буркинського [7] тощо. Але багато питань у цій сфері залишаються невирішеними та потребують удосконалення методичних підходів. Існуючі методики слабо відображають як комплексний характер природокористування, так і взаємозв'язок природоохоронних процесів з виробничими і практично не призначені для застосування у кваліметричному аналізі як продукції, так і її виробника.

Метою статті є розроблення методичного підґрунтя оцінки екологічної конкурентоспроможності продукції та підприємства, що її виробляє.

Викладення основного матеріалу. У даний час у літературі велика увага приділяється науковим і практичним питанням сутності конкуренції товаровиробників і товарів, визначення показників конкурентоспроможності, питань підвищення конкурентоспроможності на рівні держави, регіону та підприємства, організаційних перетворень із метою підвищення конкурентоспроможності підприємств. У нашому дослідженні задекларованої проблеми необхідно відштовхнутися від найбільш придатних загальних положень щодо проблеми конкурентноздатності, що створить необхідні об'єктивні умови формування суто авторських пропозицій із зазначеної теми дослідження. Перш за все визначимо, що конкурентоспроможність у контексті нашої статті ми будемо визначати як «наявність властивостей, що створюють переваги для суб'єктів економічного змагання» [8].

Стосовно товару конкурентоспроможність слід розглядати як його відносну характеристику, що відображає в об'єктивній формі його відмінності від товару-конкурента на ринку як за ступенем задоволення будь-якої суттєво визначеної потреби, так і за затратами на її задоволення. Для суб'єктів економічного змагання (конкуренції), якими є товаровиробники, конкурентоспроможність необхідно розглядати як рівень переваги (або відставання) підприємств відносно інших суб'єктів-конкурентів на ринках збуту продукції або на ринках ресурсів-факторів виробництва (робочої сили, матеріальних та енергетичних ресурсів, інвестицій тощо). На основі вищевказаних загальноконцептуальних уявлень щодо конкурентоспроможності товару та товаровиробника стосовно їх екологічної конкурентоспроможності зазначимо такі базові положення.

Під екологічною конкурентоспроможністю товару необхідно розуміти відносну характеристику його відмінності від товару-конкурента за фактором «екологічність», що в найбільш загальному визначенні відображає вплив товару на довкілля упродовж усього циклу його використання. Стосовно визначення екологічної конкурентоспроможності підприємства скористаємося відносною оцінкою рівня його переваги (або відставання) за фактором «екологічність підприємства», що вимірюється у зіставленні з подібною оцінкою для суб'єктів-конкурентів на ринках збуту продукції або на ринках ресурсів – факторів виробництва. Екологічна конкурентоспроможність товаровиробника забезпечується на основі двох складових її чинників. Перший – це вплив на стан природного середовища, що завдається обсягами викидів в атмосферу, скидів у водні об'єкти, складування відходів у водних і земельних об'єктах, виснаження всіх видів природних ресурсів у процесі їх вилучення та нанесення економіко-

екологічного збитку навколишньому середовищу у процесі вилучення природного ресурсу (необхідність відновлення земельних ресурсів у процесі видобутку корисних копалин, забруднення водних об'єктів в процесі вилову риби тощо). Зниження даних видів екологічних збитків визначається наявністю у підприємства коштів для впровадження інновацій з метою зниження надходження забруднювальних речовин у природні об'єкти, відтворення та відновлення поновлюваних вилучених природних ресурсів. Другий чинник полягає у виробництві екологічно конкурентоспроможних товарів. Їх екологічна конкурентоспроможність визначається екологічними параметрами якості товару та його ціною, які прийнятні для споживача та відповідають його платоспроможному попиту на визначених ринках у певні часові періоди.

Саме координатія діяльності на всіх стадіях виробництва та просування товару до споживача формує умови створення екологічної конкурентоспроможної продукції та підвищення екологічної конкурентоспроможності товаровиробників. У даному випадку необхідне бажання суб'єктів-учасників процесу виробництва та просування товару зберігати екологічну якість товару і при цьому мінімізувати витрати на його здійснення, оптимізувати ціну просування товару. Для цього необхідна інтегрованість дій економічно відокремлених учасників процесу постачання екологічно чистих факторів виробництва, безпосередньо виробництва і просування товару з метою збереження його екологічної конкурентоспроможності та екологічної конкурентоспроможності суб'єктів ринку, які здійснюють просування товарів до споживача [9].

Зміцненню потенціалу екологічної конкурентоспроможності товарів та формуванню додаткових конкурентних екологічних переваг підприємства сприяють такі фактори, як: ефективне використання природних та інших ресурсів, їх економія; поліпшення якості та екологічної безпеки продукту; поліпшення екологічного іміджу продукції та компанії-продуцента; здешевлення фінансових виплат через відсутність санкцій за екологічні порушення; зменшення платежів за забруднення; недопущення або усунення негативних наслідків екологічних ризиків; зниження страхових екологічних виплат тощо. Послідовна екологізація виробничого процесу та екологічна оптимізація життєвого циклу товару (сировина, напівфабрикати, виробництво, розподіл, збут, видалення відходів) є запорукою мобілізації екологічного чинника в забезпеченні конкурентоспроможності підприємства.

Багато проблем навколишнього середовища можуть бути вирішені, якщо екологічність продуктів і послуг стане невід'ємною частиною конкуренції. Досягнення фактичного зменшення навантаження на навколишнє середовище потребує такого виробника, який готовий узяти на себе екологічну відповідальність, який знає і враховує наслідки покупки товарів для навколишнього середовища [10]. Для об'єктивного визначення системи показників екологічної конкурентоспроможності товару та товаровиробника важливе значення має системна характеристика ознак їх екологічної конкурентоспроможності. Така система має бути сформована на основі узагальнення пропозицій та висновків експертного середовища. Визначені таким чином якісні ознаки екологічної конкурентоспроможності товару та товаровиробника в подальшому можуть бути трансформовані у відповідні кількісні індикатори (показники).

Екологічні показники характеризують рівень шкідливих впливів на навколишнє середовище, що виникають при експлуатації або споживанні товару. Показники екологічності товару – одні з найважливіших властивостей, що визначають рівень його конкурентоспроможності. При виборі екологічних показників повинні бути відображені вимоги, виконання яких забезпечує підтримку раціональної взаємодії між діяльністю людини й навколишнім середовищем, а також попередження прямого та непрямого

шкідливого впливу результатів експлуатації чи споживання продукції на природу.

Для обґрунтування необхідності врахування екологічних показників при оцінці конкурентоспроможності товару проводиться аналіз процесів її експлуатації або споживання для виявлення можливості хімічних, механічних, світлових, звукових, біологічних, радіаційних та інших впливів на навколишнє природне середовище. При виявленні шкідливих впливів зазначених факторів на групу екологічних показників необхідно включати в номенклатуру показники, що застосовуються для оцінки рівня якості товару [11].

До екологічних показників можна віднести:

- рівень (вміст) шкідливих домішок у продуктах згорання двигунів різних машин, обладнання, агрегатів, комплексів;
- імовірність викидів шкідливих частинок, газів, випромінювань при зберіганні, транспортуванні, експлуатації або споживанні товару;
- радіоактивність кінцевої продукції та інші.

При оцінці рівня якості продукції з урахуванням екологічних показників необхідно виходити з вимог (норм) з охорони навколишнього середовища.

Ці вимоги і норми визначаються: стандартами, рекомендаціями, правилами ISO та інших міжнародних організацій, що займаються питаннями охорони природи, прийнятими міжнародними технічними регламентами та нормами, системою державних стандартів у галузі охорони і використання природних ресурсів та іншими нормативними документами в цій галузі.

Базуючись на сформульованих позиціях, можна запропонувати визначення екологічності товару, як інтегрованого показника екологічної конкурентоспроможності так:

$$E = \sum E_c + E_m + E_{\text{вир}} + E_z + E_T + E_e + E_{\text{ут}}, \quad (1)$$

де E_c – екологічний показник щодо якості сировини; E_m – екологічний показник щодо якості матеріалів та продуктів; $E_{\text{вир}}$ – екологічний показник щодо якості виробництва товару; E_z – екологічний показник щодо зберігання товару; E_T – екологічний показник щодо транспортування товару; E_e – екологічний показник щодо експлуатації товару; $E_{\text{ут}}$ – екологічний показник щодо утилізації товару.

Запропонований вираз відображає мнемонічну (символічну) побудову показника екологічної конкурентоспроможності товару, але не є формулою для кількісного обчислення цього показника.

Ураховуючи постулати кваліметрії, зазначимо, що необхідною умовою практичного впровадження запропонованого показника екологічності (відповідно і похідного від нього показника екологічної конкурентоспроможності) товару є вимірювання його складових на основі єдиної методичної бази, наприклад, у вартісних одиницях потенційного економіко-екологічного збитку, що припадає на одиницю цінового або будь-якого функціонального показника товару (корисний ефект, потужність, продуктивність, термін служби та ін.).

Крім оцінки екологічності (як основи екологічної конкурентоспроможності) товару, необхідно оцінювати екологічну конкурентоспроможність підприємства. Розрахунок цього показника можливий на засадах використання ієрархічної системи показників (часткових, групових, інтегральних), що відображають різні економіко-екологічні аспекти функціонування підприємства (табл. 1).

Таблиця 1 – Показники для оцінки рівня екологічності (екологічної конкурентоспроможності) підприємства, (авторська експертна версія)

№ п/п	Зміст показників	Еталонне значення*
1	Екологізація соціально-економічних відносин	
1.1	Частка суми екологічних та ресурсних платежів, що повністю відшкодовують вартість використаних у виробництві природних ресурсів і збиток від скидів (викидів) забруднювальних речовин	10,0
1.2	Частка власних інвестицій на фінансування екологічних проєктів і програм у загальному обсязі інвестицій з власних джерел	3,0
1.3	Частка досягнутих цільових і планових показників у загальному обсязі показників з екологічної політики	10,0
2	Екологізація організаційно-економічних відносин	
2.1	Якість змісту інструкцій щодо екологічної безпеки (у разі їх наявності)	10,0
2.2	Якість розподілу повноважень і відповідальності у прийнятті рішень з екологічних питань	10,0
2.3	Якість екологічних звітів (у разі їх наявності) оцінюється за десятибальною шкалою	10,0
2.4	Частка витрат (виручки) на виробництво товару, виробленого за допомогою екологічно нешкідливих технологій	3,0
2.5	Частка впроваджених екоінновацій у загальному обсязі інновацій	3,0
3	Екологізація праці	
3.1	Частка кваліфікованих спеціалістів з екологічного профілю в середньообліковій чисельності працівників	0,1
3.2	Частка працівників, що підвищують екологічну грамотність без відриву від виробництва у зв'язку з перепідготовкою та підвищенням кваліфікації за останні п'ять років	0,1
3.3	Частка премій та інших виплат стимулювального характеру, виплачених за досягнення високих показників екологічно відповідальної поведінки в загальному обсязі заохочувальних виплат	0,1
3.4	Частка працівників, які працюють у шкідливих умовах праці	0,1
4	Екологізація засобів виробництва	
4.1	Частка екологічно безпечного (менш небезпечного) обладнання в загальному обсязі капітальних ресурсів	10,0
4.2	Частка інвестицій в екологічно безпечні (менш небезпечні) основні виробничі фонди в загальному обсязі інвестицій	3,0
4.3	Частка екологічно безпечних (менш небезпечних) сировини і матеріалів у загальному обсязі виробничих запасів	10,0
4.4	Частка багаторазової і стандартної упаковки в загальному обсязі пакувальних засобів	10,0
4.5	Частка відходів, що використовуються вдруге	3,0

Примітки: * – наведено в балах за десятибальною шкалою

Як часткові (одиничні) показники оцінки екологічності (екологічної конкурентоспроможності) підприємства пропонуються: питомі витрати на природоохоронну діяльність; коефіцієнт виконання нормативів природокористування; коефіцієнт «безаварійності» виробничих процесів; рівень екологічності товарів, сировини, матеріалів; матеріаломісткість виробництва.

Методика оцінки екологічної конкурентоспроможності підприємства має складатися з таких етапів:

1. Збір і аналітична обробка вихідної інформації, що використовується для оцінки абсолютних фактичних показників, що характеризують окремі напрямки природоохоронної діяльності підприємства та процесу природокористування.

2. Розрахунок фактичних часткових показників (відносних і питомих) на базі абсолютних фактичних і формування еталонних показників.

3. Визначення співвідношення фактичних показників з еталонними приватними показниками.

4. Визначення узагальвальних показників та інтегрального показника екологічної конкурентоспроможності підприємства.

Запропонована методика оцінки екологічності підприємства дозволить створювати і накопичувати інформаційну базу, визначати «больові точки» в організації та управлінні природокористуванням на підприємстві та рівень його екологічної безпеки, конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості за екологічною складовою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, викладені у статті методичні підходи до оцінки екологічної конкурентоспроможності товару та підприємства як товаровиробника створюють інформаційне поле при здійсненні заходів щодо охорони навколишнього середовища, прийнятті рішень про реалізацію запланованої економічної та господарської діяльності, при складанні прогнозів соціально-економічного розвитку, а також при здійсненні державного екологічного нагляду. Подальше вивчення проблеми має бути спрямоване на розроблення чітких алгоритмів розрахунку показників екологічної конкурентоспроможності товарів (зокрема промислових, споживчих та інших класів), а також екологічної конкурентоспроможності підприємств.

1. Мельник Л.Г. Екологічна економіка : підруч. / Л.Г. Мельник. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 367с.

2. Харичков С.К. Экологический бизнес и реинжиниринг окружающей среды / С.К. Харичков, Е.В. Садченко, Л.В. Иванченкова // Экономические инновации : сб. науч. трудов. – Одесса, 2009. – Вып. 35. – С. 447-459.

3. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / за ред. Л.Г. Мельника, М.К. Шапочки; авт. колектив: Л.Г. Мельник, М.К. Шапочка, О.Ф. Балацький та ін. – Суми : Університетська книга, 2006. – 759 с.

4. Поддубный И.А. Теория конкурентоспособности: современное состояние и предметно-методологические аспекты развития / И.А. Поддубный, Л.И. Поддубная // Экономика Украины. – 2007. – № 8. – С. 52-60.

5. Шевчук В.Я. Екологічне управління / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський, В.М. Навроцький, В.В. Гетьман. – Київ : Либідь, 2004. – 432 с.

6. Екологічний аудит: теорія та практика; за наук. ред. Т.П. Галушкіної. – Одеса : ТОВ «ІНВАЦ», 2008. – 47 с.

7. Буркинский Б.В. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, С.К. Харичков. – ИПРЭЭИ НАНУ. – Одесса : Фенікс, 2005. – 575 с.

8. Украина и её регионы на пути к инновационному обществу : монография: в 4 т. / В.И. Дубницкий, М.П. Войнаренко, З.В. Герасимчук и др.; под общ. ред. В.И. Дубницкого, И.П. Булева; НАН Украины; Ин-т экономики промышленности; Донецкий экономико-гуманитарный институт; Академия экономических наук Украины. – Донецк : Юго-Восток, 2011.

9. Аверіхіна Т.В. Организационно-экономические основы обеспечения экологической конкурентоспособности товаров и товаропроизводителей / Т.В. Аверихина // Економічні інновації. – Вип. 35: Українське Причорномор'я в контексті економічних альтернатив: сучасні

виклики та антикризові стратегії (регіональна система в економічному, соціальному та екологічному вимірах). – Одеса : Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2009. – С. 304-312.

10. Аверіхіна Т.В. Экологические факторы конкурентоспособности товаров и товаропроизводителей / Т.В. Аверихина // Економічні інновації. – Вип. 37: Організаційно-управлінські інновації у природокористуванні та ресурсозбереженні. – Одеса : Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2009. – С. 5-12.

С.К. Харічков, д-р екон. наук, професор, завідуючий відділом економічного регулювання природопольовання Інститута проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (г. Одеса);

Т.В. Аверіхіна, ст. преподаватель кафедры менеджмента внешнеэкономической и инновационной деятельности Одесского национального политехнического университета

Современные методические подходы к определению экологической конкурентоспособности товаров и товаропроизводителей

В статье предложены методические подходы к оценке экологической конкурентоспособности продукции и предприятия, которые создают информационное поле по оптимизации мер охраны окружающей среды, обеспечивают экологическую безопасность товара и его производства. Представлены авторские версии построения интегрированного показателя экологичности (экологической конкурентоспособности) товара и системы оценок уровня экологичности (экологической конкурентоспособности) предприятия.

Ключевые слова: экологическая политика, эколого-экономическая оценка, экологический имидж, конкурентоспособность предприятия, уровень экологизации производства, экологическое состояние товара.

S.K. Harichkov, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economic Environmental Management of Institute of Market Problems and Economic & Ecological Research of National Academy of Sciences of Ukraine (Odessa);

T.V. Averihina, Senior Lecturer of Foreign Trade and Innovations Activity Management Department of Odessa National Polytechnic University

Current methodological approaches to determining the environmental competitiveness of products and manufacturers

The aim of the article. The aim of the article is to develop methodological approaches to environmental assessments and enterprise competitiveness.

The results of the analysis. Ensuring environmental competitiveness of producers and their products should be based on the creation of conditions for access to restricted environmentally friendly natural resources as factors of production. Environmentally friendly products may not be carried out under conditions of companies that pollute the environment. Environmental competitiveness of producers is provided based on two of its constituent factors. First – its impact on the environment: the value of economic - environmental damage inflicted terms of air emissions, discharges into water, waste disposal in water and land facilities, depletion of all natural resources in the process of extraction and application economic-environmental damage to the environment in the extraction of natural resources. The second factor is the production of environmentally viable products. Environmental competitiveness of goods is determined by environmental parameters as a commodity and its price are acceptable to consumers and appropriate to the effective demand for certain markets in certain time periods. An important condition for the formation of the competitive nature of the process is the qualitative state factors of production, which, in turn, depends on the environmental component – condition, performance, environment, sustainability of natural resource base of the national economy.

To environmental performance include:

- level (content) contaminants in combustion engines of vehicles, equipment, machinery, facilities,
- the probability of harmful particles, gases emissions during storage, transportation, use or consumption of goods;
- radioactivity of the final product and others.

Methods of assessing the environmental performance of the enterprise should consist of the following steps:

1. Gathering and analyzing baseline information used to assess the actual absolute indicators of specific environmental areas of the company and the process of nature.
2. Calculation of actual partial indicators (relative and specific) on the basis of absolute performance and actual formation of standard indicators.
3. Determination of the ratio of actual performance with standard private values.
4. Definition of general indicators and integral indicator of environmental competitiveness.

The method of environmental assessment will allow businesses to create and accumulate knowledge base, identify «hot spots» in the organization and management of natural resources in the enterprise and its level of environmental safety, competitiveness and environmental component to attractiveness.

Conclusions and directions of further researches. Expounded in the methodological approaches to the assessment of ecological competitiveness of the goods and companies – both producers creates information field in the implementation of measures for environmental decision-making on the implementation of planned economic and business activities in the preparation of forecasts of socio-economic development and the implementation of state environmental supervision. Further study investigated in the problem should be aimed at developing precise algorithms for calculating the environmental competitiveness of goods (including industrial, consumer and other classes), and environmental competitiveness of enterprises.

Keywords: environmental policy, environmental-economic assessment, environmental image, enterprises' competitiveness, cleaner level production, environmental condition.

1. Melnyk, L.H. (2006). *Ekolohichna ekonomika [Ecological economics]*. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].

2. Kharichkov, S.K., Sadchenko, E.V., & Ivanchenkov, L.V. (2009). *Ekolohicheskii biznes i reinzhiniring okruzhaiushchei sredy [Ecological business and reengineering of the environment]*. *Ekonomicheskie innovatsii – Economic Innovation*, 35, 447-459 [in Russian].

3. Melnyk, L.H., Shapochka, M.K., & Balatskyi, O.F. (2006). *Osnovy ekolohii. Ekolohichna ekonomika ta upravlinnia pryrodokorystuvanniam [Fundamentals of ecology. Environmental economics and environmental management]*. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].

4. Poddubnyi, I.A., & Poddubnaia, L.I. (2007). *Teoriia konkurentosposobnosti: sovremennoe sostoianie i predmetno-metodologicheskie aspekty razvitiia [The theory of competitiveness: current state and the subject-methodological aspects of development]*. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 8, 52-60 [in Russian].

5. Shevchuk, V.Ya, Satalin, Yu.M., Biliavskiy, H.O., Navrotskyi, V.M., & Hetman, V.V. (2004). *Ekolohichne upravlinnia [Environmental management]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

6. Halushkina, T.P. (2008). *Ekolohichnyi audyt teorii ta praktyka [Environmental audit: theory and practice]*. Odesa: TOV INVATS [in Ukrainian].

7. Burkinskii, B.V., Stepanov, V.N., & Kharichkov, S.K. (2005). *Ekonomiko-ekolohicheskie osnovy rehionalnoho prirodopolzovaniia i razvitiia [Economic and ecological bases of regional nature management and development]*. IPREEI NANU. Odessa: Feniks [in Russian].

8. Dubnitskii, V.I., & Voinarenko, M.P., & Herasimchuk, Z.V. (2005). *Ukraina i eio rehiony na puti k innovatsionnomu obshchestvu [Ukraine and its regions on the way to an innovative society]*. V.I. Dubnitskii (Eds.). (Vols. 1-4). Donetsk: Yuho-Vostok [in Russian].

9. Averihina, T.V. (2009). *Orhanizatsiino-ekonomichni osnovy zabezpechennia ekolohichnoi konkurentospromozhnosti tovariv i tovarovyrobnykiv [Organizational-economic basis of environmental competitiveness of products and manufacturers]*. *Ekonomichni innovatsii – Economic Innovations*, 35, 304-312 [in Ukrainian].

10. Averihina, T.V. (2009). *Ekolohichni faktory konkurentospromozhnosti tovariv i tovarovyrobnykiv [Environmental factors of competitiveness of products and manufacturers]*. *Ekonomichni innovatsii – Economic Innovations*, 37, 5-12 [in Ukrainian].

Отримано 26.07.2013 р.